

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2023 Vol. 4

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2023 Vol. 4

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

BOSH MUHARRIR**O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)

Isa Habibeyli (Ozarbayjon)

Seyhan Tanju (Turkiya)

Almaz Ulvi (Ozarbayjon)

Benedek Peri (Vengriya)

Vahit Turk (Turkiya)

Teymur Kerimli (Ozarbayjon)

Eunkyung Oh (Koreya)

Nazef Shahrani (AQSh)

Boqijon To'xliyev

Muhammadjon Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkiya)

Qosimjon Sodiqov

Zulxumor Xolmanova

Mustafa O'ner (Turkiya)

Nurboy Jabborov

G'aybulla Boboyorov

Kimura Satoru (Yaponiya)

Imran Ay (Turkiya)

Aftondil Erkinov

Nadir Mamadli (Ozarbayjon)

Rashid Zohidov

Otabek Jo'raboyev

Bulent Bayram (Turkiya)

Qo'ldosh Pardayev

Nodirbek Jo'raqo'ziyev

Oysara Madaliyeva

Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Rashid Zohidov**

"Unvonul bayon" da "javomi'ul kalim" uslubi 4

Aynur Saydova

"Kodeks Kumanikus" da Folklor Nümunalari 19

Shuhrat Hayitov

"Boburnoma" ning qo'lyozma va tarjimalari xususida 31

Ozoda Tojiboyeva

Alisher Navoiyning "Favoyid ul-kibar" devoni manbalari, matniy tadqiq tarixi 46

ADABIYOTSHUNOSLIK**Usmon Qobilov**

Tavhid, nubuvvat va badiiy tavsif masalasi tadqiqiga doir 61

Ahadjon Muhammadiyev

Muqimiy va Muhyi "Sayohatnoma" larida an'ana va o'ziga xoslik 82

Gulzoda Soatova

Oltay hayoti va ijodi haqida ba'zi mulohazalar 97

LINGVISTIKA**Feada Samadbek**

Afg'oniston o'zbek tili fonetikasida assimilyatsiya hodisasi 109

Ehsanullah Quvonch

Temuriylar davridan XX asr boshlarigacha Afg'oniston hududida o'zbek adabiy tili rivoji 120

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madalieva

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOTOLOGY****Rashid Zohidov**

Javami'ul Kalim" style in "Unvonul-Bayan 4

Aynur SaydovaExamples of Folklore in *Codex Cumanicus* 19**Shuhrat Hayitov**Regarding the manuscripts and translations of
"Boburnoma" 31**Ozoda Tojiboeva**Sources of Alisher Navoi's divan "Favoid ul-kibar",
history of textual research 46**LITERATURE****Usmon Kobilov**On the Study of the Problem of Tawhid, Prophecy
and Artistic Description 61**Ahadjon Muhammadiyev**Tradition and originality in Mugimiy and Muhyi
"Sayohatnoma" 82**Gulzoda Soatova**Some remarks about the life and work
of Altay 97**LINGUISTICS****Feada Samadbek**The phenomenon of assimilation in the phonetics
of the Uzbek language of Afghanistan 109**Ehsanullah Quvonch**The development of the Uzbek literary language in
Afghanistan from the Timurid period to the early
20th century 120

Muqimiy va Muhyi “Sayohatnoma”larida an’ana va o’ziga xoslik

Ahadjon Muhammadiyev¹

Abstrakt

Mazkur maqolada Muqimiy va Muhyi sayohatnomalari qiyosiy o’rganilgan. Shuningdek, Furqat, Zavqiy, Tajalliy kabi shoirlarning “Sayohatnoma”lariga ham murojaat qilingan. Maqolada tilga olingan “Sayohatnoma”larni batafsil o’rganish o’quvchiga o’sha davr tarixi, ijtimoiy hayot tarzi, joy nomlari va shu joy odamlarining xarakter-xususiyatlari haqida to’laroq ma’lumot olish imkonini berishi ta’kidlangan. Sayohatnomalar, nasrda va nazmda yozilishi, nazmiy sayohatnomalar hamisha Muqimiy “Sayohatnoma”si kabi to’rtliklardan iborat bo’lavermasligi, ular qasida shaklida ham yozilishi, nazmiy sayohatnomalar nasriy sayohatnomalar kabi batafsillikka da’vo qila olmasligi, ularda umumlashgan tasvirlar ifodasi ustunlik qilishi yoritilgan.

Kalit so’zlar: *sayohatnoma, she’riy va nasriy sayohatnomalar, tafsilot, tasvir, muallif maqsadi, uslub, mahorat.*

Kirish

Jahon madaniyati va tafakkuri rivojida Ibn Battuta, Ibn Xurdorbeh, al-Ya’qubiy, al-Istaxriy, al-Muqaddasiy, al-Ma’sudiy, Ibn Havkal kabi o’rta asr arab geograflari hamda Abu Hamid al-G’artoni, Ibn Fadlon, Ibn Jubayrlardek sayyohlar o’zlarining “Sayohatnoma”lari bilan alohida o’rin tutishgan. Xususan, Ibn Battutaning “Sayohatnoma”si [Ибн Баттута, 2012] o’rta asr mamlakatlari, shaharlari, ularning xalqlari madaniyati, turmush tarziga oid g’oyat qimmatli, ko’p o’rinlarda yagona ma’lumotlari bilan boshqalardan ajralib turgan. Shu sabab bo’lsa kerak, Akademik I.YU Krachkovskiy Ibn Battutani “Barcha musulmon mamlakatlarini kezib chiqqan so’nggi eng buyuk sayyoh” [Ибн Баттута, 2011], deya e’tirof etgan. Umuman, sayohatnomalar sayohat taassurotlari va tafsilotlari tasviriga bag’ishlanar ekan, ularning tarixiy-badiiy

¹ *Muhammadiyev Ahadjon Mahmudovich* – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Shahrisabz davlat pedagogika instituti.

E-pochta: abduhadmuhammad@mail.ru

ORCID ID: 0009-0008-3135-7236

Iqtibos uchun: Muhammadiyev, A.M. 2023. “Muqimiy va Muhyi “Sayohatnoma”larida an’ana va o’ziga xoslik”. *Oltin bitiglar* 4: 82 – 96.

qimmatli muallif maqsadi, uslubi va mahoratiga bog'liqdir.

Adabiyot tarixida sayohat taassurotlarining nasriy va nazmiy tasviridan iborat o'nlab asarlar mavjud. Nasriy sayohatnomalarda joy va voqealarning izchil tafsiloti yetakchi o'rin tutsa, she'riy sayohatnomalarda tasvir ixcham va umumlashma xarakterda bo'ladi. Masalan, tojik tilida she'riy sayohatnomalar yozgan Jonmuhammad Joniy (1839–1881) Sharq adabiyotida qadim an'analariga ega bo'lgan sayohatnoma janriga yangidan ruh berdi. XIX asrning 70-yillarida Buxoro – Nurota safari haqida tojik tilida "Sayohatnoma" nomli asar yozdi. Unda muallifning 800 chaqirimdan uzoqroq masofadagi hozirgi Buxoro, Samarqand, Sirdaryo hamda Qozog'istonning Chimkent viloyatlari hududida joylashgan 50 ta qishloqning tabiati, manzaralari, odamlari haqidagi xotiralari o'z ifodasini topdi.

"Turkiston viloyatining gazetisi"da 1887-yili Xarkov qishloq xo'jalik ko'rgazmasida ishtirok etgan samarqandlik savdogar Mirzo Buxoriyning Boku, Xarkov, Moskva, Peterburgga sayohati xotiralari (1888-yil, 4–7-sonlar), toshkentlik savdogar Toshmuhammad Isamuhamedovning 1900-yili Boku – Istanbul yo'li bilan Parijga sayohati (44–45-sonlar), gazeta mualliflaridan Sattorxon Abdug'afforovning (1890), shoir Zokirjon Furqatning (1891, 2–23-sonlar), Xudoyorxonning kichik o'g'li Ibn Yaminbekning (1893, 22–28, 32-sonlar) o'z qo'llari bilan yozilgan tarjimayi hollari, xususan, rus madaniyati bilan bog'lanishlariga oid xotiralari, toshkentlik Orifxo'janing sayohatnomasi (1894 yil 28-son) bosildi [Қосимов 2004, 12].

Hozirgi davr adiblari va publitsistlarining turli mamlakatlarga qilgan safarlari natijasida ham bir qator nasriy sayohatnomalar yuzaga keldi. Ular uslubida ocherk va publitsistika uchun xarakterli xususiyatlar ko'proq. Masalan, Oybekning "Pokiston taassurotlari" asarida sayohatnoma mavzusining kengaygani, bayon va tasvir shakllarining o'ziga xosligi ko'zga tashlanadi.

O'zbek adabiyoti tarixi uchun, asosan, she'riy sayohatnomalar xarakterlidir. Masalan, Muqimiyning murabba' shaklida yozilgan "Sayohatnoma"si g'oyaviy-badiiy xususiyatlari bilan bu janrning original namunasi hisoblanadi.

She'riy "Sayohatnoma"lar janri va mavzusi

Muqimiy milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyotida "Sayohatnoma" janrini boshlab bergan. Unda davr ziddiyatlari, chor hukumatining xalq boshiga solgan kulfatlari, zolim va adolatsiz hokim guruhlar ayovsiz tanqid qilindi, xarob va vayron qishloqlar

tasvirlandi. Shoir “Sayohatnoma”si o‘z vaqtida mutaxassislar tomonidan atroflicha o‘rganildi [Каримов 1987, 117-122]. Muqimiy Farg‘ona vodiysi bo‘ylab qilgan sayohatlari taassurotlarini she‘r qilib yozdi va bular “Sayohatnoma” nomi bilan mashhur bo‘ldi. Muqimiy sayohatnomalari mavzusi quyidagi yo‘nalishlarni qamrab olgan:

1. *Qo‘qon – Farg‘ona:*
Faryodkim, garduni dun
Aylar yurak bag‘rimni xun,
Ko‘rdiki, bir ahli funun –
Charx anga kajraftor ekan.
2. *Qo‘qon – Shohimardon:*
Chun shahrdin chiqdim «Qudash»,
Ko‘ngul bo‘lub mahzun-u g‘ash,
Majnunsifat, devonavash,
Serchashma-yu kam chang ekan.
3. *Qo‘qon-Isfara:*
Aflok kajraftor uchun,
Har dam ko‘ngul afgor uchun,
Ho‘qand tang-u tor uchun,
Sahro chiqish darkor ekan.
4. *Isfara sayohatidan:*
Shahr ichra toqat toq o‘lub,
Dubora yo‘llar qoq o‘lub,
Ko‘z Isfara mushtoq o‘lub,
Avval chiqish “Yayfon” ekan.

Matnshunos Q.Pardayevning ta’kidlashicha, Muqimiy “Sayohatnoma”lari matni shoir asarlarining barcha joriy nashrlarida asliyatga nomuvofiq keltirilgan. Tabiiyki, noqis matn asosida xolis va haqqoniy tadqiqot yaratib bo‘lmaydi. Shu jihatdan, shoir “Sayohatnoma”lari matnini matnshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq qilib, qayta nashr etish dolzarbdir. Umuman, davr talabi nuqtayi nazaridan “Sayohatnoma” bandlaridagi aksar misralar tahrir qilingan. Natijada, muallifning mufti, hoji va qozilar haqidagi rost gaplari yolg‘onga do‘ngan, matn asliyatdan mutlaqo yiroqlashgan. Xo‘sh, nega bunday yo‘l tutilgan? Shoir ijodini dinga qarshi qo‘yib talqin qilinganini e‘tiborga olsak, bu masala o‘z-o‘zidan ayonlashadi [Пардаев 2015].

Qisqa aytganda, Muqimiy “Sayohatnoma”si Qo‘qon shoirlari ijodiga o‘z ta’sirini o‘tkazdi. Furqat, Zavqiy, Tajalliy kabi zabardast shoirlar Muqimiy asarining vazni va radifi bilan sayohatnomalar

yozdilar. Furqat "Sayohatnoma"si adabiyotshunos olim Sharifjon Yusupov tomonidan e'lon qilingan. Zavqiy "Sayohatnoma"si esa "Obid mingboshi haqida hajv" nomi bilan tanilgan. Zavqiy ijodiy merosida, xususan, uning "Yangi Qo'rg'on qishlog'i", "Suv janjali", "Shohimardon sayohati" kabi asarlarida o'zbek qishloqlarining ahvoli, dehqonlar hayoti mavzusi yoritilgan. Tajalliy "Sayohatnoma"sidan esa bizgacha ayrim parchalargina yetib kelgan bo'lib, bu asarlar Muqimiyning "Sayohatnoma"si ta'sirida yozilgan.

Muqimiyning har uch yo'nalish sayohatnomalari ham to'rtliklardan tarkib topgan yaxlit bir asar shaklidir. Ularning barchasi aruzning rajazi murabbai solim bahrida yozilgan bo'lib, jami 244 misradan iborat. Har bir band "ekan" radifi bilan yakunlanadi. Hammasi uchun bitta umumiy muqaddima va bitta umumiy yakun – xulosa bor. Asarda sayohat sababi beriladi, so'ng turli manzil-qishloqlar, ularning tabiati, manzaralari tasvir etiladi. Joylardagi odamlar, fe'l-udumlar hikoya qilinadi.

Muqimiy "Sayohatnoma"si:

Faryodkim, garduni dun,

Aylar yurak-bag'rimni xun.

Ko'rdiki bir ahli funun,

Charx anga kajraftor ekan, – satrlari bilan; Zavqiyning Shohimardon xotirasiga bag'ishlangan "Sayohatnoma"si esa:

Bu ravzaga kimki kelib,

Bir kechasi mehmon ekan.

Umrida bir ko'rgan kishi

O'lganda bearmon ekan – bandlari bilan boshlanadi.

Muqimiy Farg'onadan Shohimardongacha bo'lgan masofadagi qishloqlar va ularning odamlari, ob-havosi, yaxshi va yomonlari, qolaversa, yer egalari yashash tarzi haqida umumiy xulosalarini bayon etgan. Zavqiy esa xuddi Muqimiy vazni va radifida davom etsa-da, faqat Shohimardon ta'rifi va tavsifini yoritadi, xolos.

Muqimiy "Sayohatnoma"sining yana bir xarakterli jihati shuki, unda ko'proq "hasbi hol" ko'zga tashlanadi.

Muqimiydan farqli o'laroq Nodimning Samarqand va Toshkentga, Muhyining Rishton va Marg'ilonga qilgan safarlari natijasida yuzaga kelgan sayohatnomalari qasida shaklida yozilgan. Ta'kid lozimki, Muhyining forsiy devonidagi qasidalar fardlardan so'ng joylashtirilgan. Birinchi qasida Mullo Yo'ldosh To'raboy o'g'li Xilvatiyga bag'ishlangan. Ikkinchisi esa Marg'ilon va Roshidon shaharlarining ta'rif-u tavsifidan iborat.

Muhyi qasida avvalida: "қасидаи навинаки дар роҳи

Марғинон дар тариқи Рошидон гуфта шуда” (tarjimasi: bu yangi qasida Marg'inondan Roshidonga borish yo'lida aytildi), deya sarlavha qo'yadi.

Mazkur bitiklar mazmunan o'quvchiga Muqimiy sayohatnomalarini eslatadi. Biroq Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Tajalliyardan farqli o'laroq Muhyi “sayohatnoma”si qasida ko'rinishida, qolaversa, yuqoridagi shoirlarda bo'lgani kabi “ekan” radifi ko'zga tashlanmaydi. Vazn ham boshqacha (ramali musammani maqsur).

Muhyi “Sayohatnoma”si

Muhyi “Sayohatnoma”ni fors-tojik tilida yozgan. Umuman, Muhyining mazkur “Sayohatnoma”si fors-tojik tilida yozilgan dastlabki asar emas. Avval ta'kidlaganimizdek, XIX asrda Buxoro adabiy muhitida ham fors-tojik tilida sayohatnomalar bitilgan. Muhyida Muqimiydan farqli o'laroq quyidagi ikki yo'nalish mavjud:

1. Ta'rifi Rishton.
2. Vasfi Marg'inon.

Shoir qasidada bu haqida shunday yozadi:

Буд маҷмуи ҳамин абёт аз яксад фузун,

Нисфи он таърифи Риштон, нисфи васфи Марғинон

[Muhyi 211].

Demak, shoirning xabar berishicha, ushbu qasida 100 baytdan ziyod bo'lgan. Uning yarmi Roshidon, yarmi esa Marg'ilon ta'rifida bitilgan. Qasida quyidagi bayt bilan boshlanadi:

Субҳи чумға матлаи субҳи саодатро нишон,

Гаштам аз дарвоза берун раҳ ба суйи Рошидон

[Muhyi, 208].

Tarjimasi: subhi juma – saodatning to'lishgan tongidan nishon. (Shu kunda, ya'ni juma kunida) men darvozadan tashqariga chiqdim va Roshidon tomon yo'l tortdim¹.

Shoir Roshidon tomon yo'l tortar ekan, avvalo, fayzli tongning ta'rifiga kirishadi:

Субҳи нур файзе ки беҳтар буд аз шабҳойи қадр,

Балки рўзи қадр гўям ҳам бувад кам васфи он.

Tarjimasi: bu shunday bir fayzli subh (tong) ediki, hatto u qadr kechasidan ham yaxshiroq edi. Nafaqat qadr kechasi, balki qadr kuni (kunduz)dan yaxshiroq desam ham – bu uning vasfi uchun kamlik qiladi.

Чунки аз дарвозаи Хўқанд гаштам шодмон,

¹ Tarjimalar muallifniki.

Озими сахро чи сахро рашки гулзори эрам.

Tarjimasi: chunki Qo'qon darvozasi (sarhadi)dan shodmon holda chiqdim va sahroni qasd qildim. Bu shunchaki sahro (yo'l) emas, balki Eram (Jannat) gulzorlarining rashkini qo'zg'ovchi sahrodir.

Muqimiy Qo'qondan Shohimardonga qilgan safari chog'ida bitgan to'rtliklarida har bir to'xtagan manzili, u yerning ob-havosi, tabiat tasviri va shu yerlik odamlarning fe'l-atvori, hatto yashash tarzi haqida ham batafsil to'xtalib o'tgan. Masalan, O'ltarma sayohati davomida shoir bir ma'raka ustidan chiqadi. Yig'inda besh yuzcha xotin-xalaj voizdan va'z tinglab turgani tasvirlangan. Qiziquvchan shoir Mingboshini surushtiradi. Natijada uning qo'sh tegirmoni borligi va ismi Xo'ja Iso ekanini aniqlaydi. Xo'ja Iso (garchi qo'sh tegirmoni bo'lsa ham) ishsiz, bekorchi kishi edi. Shoir u haqda shunday yozadi:

*Mag'rur, xasis-u besh-u kam,
Har gapda yuz ichgay qasam,
Takjoy olur moxovdanam,
Hoji o'zi murdor ekan.*

Xullas, Muqimiy Qo'qon – Shohimardon yo'nalishidagi Do'rmoncha, Bo'rbaliq, Oq yer, Roshidon, Zohidon, Oltiariq, Chimyon va Vodil kabi joylarning ham ta'rif-u tavsifini chizadi. Muhyida esa Muqimiydan farqli ravishda ko'proq kishi ta'bini xursand etuvchi go'zallik, yoqimli ob-havo va ajoyib peyzaj tasvirini ko'ramiz. Muhyi Roshidon yo'lidagi tabiatni quyidagicha tasvirlaydi:

*Ончунон сарсабзу хуррам боғу роғу сабзаҳо,
Ҳар қадам бини ҳазорон боғу садҳо бўстон.*

Tarjimasi: bog'-u rog'lar, maysalar shu qadar shod-u xurram (yashnab ochilgan)ki, har qadamda yuzlab, minglab bog'-u bo'stonlarni ko'rasan.

*Як тараф бини хиёбон дар хиёбон лолазор,
Як тараф бини биёбон дар биёбон гулситон.*

Tarjimasi: bir tarafda xiyobonni ko'rasan, u lolazordan iborat; boshqa bir tarafda biyobonga ko'zing tushadi, u gulistondan tarkib topgan.

*Гўйиё аз баргу сабза фурши нав андохта,
Аз зумуррад ҳар тараф фаррош дар атрофи он.*

Tarjimasi: go'yoki barg va ko'klamdan (tabiat uzra) yangi

to'shanchi to'shalgan. To'shakning har tarafida zumraddan far-roshlar bor.

*Дар ямину дар ясору дар жанубу дар шимол,
Васфи жаннотун-наъим аз ҳар тараф бини аён.*

Tarjimasi: Jannotun-na'im (jannat ne'matlari)ni har tarafdan – o'ngdan, chapdan, janubdan va shimoldan aniq ko'rasan.

*Ваҳ чи роҳи дилкушо к-аз файзи жон бахшийи ў,
Нест боке гар дарояд дар тани амвот жон.*

Tarjimasi: bu qanday ham ko'ngil ochar yo'lki, uning fayzi (kishiga) jon bag'ishlaydi. Bu fayz o'lik tanga ham jon kiritsa ajab emas.

*Ҳар тараф беду гулу гулзору боғу лолазор,
Аз ду жониб ҳаст жорий ҳар тараф наҳри калон.*

Tarjimasi: atrofda tollar, gul-u gulzorlar, bog' va lolazorlar yastanib yotibdi. Bularning har ikki tarafidan katta ariq oqadi.

*Андар он гулзору боғу бўстонҳо ваҳ чи хуш,
Сад ҳазорон булбулон аз шавқи гул андар фиғон.*

Tarjimasi: u joyda naqadar go'zal gulzorlar va bog'-u bo's-tonlar bor. Bog'-u bo'stonlar ichra yuz minglab bulbullar gul shavqida fig'on qiladilar.

Muqimiya ham shunday tasvirlar yo'q emas. Shoir ham ayni Roshidon va Zohidon ta'rifini bitish asnosida Muhyining yuqoridagi baytlariga hamohang jummalarni yozganiga guvoh bo'lamiz:

*Ammo nazarda "Roshidon",
Firdavs bog'idin nishon.
O'ynab oqar obi ravon,
Sahni gul-u gulzor ekan.*

*Ma'yus bordim "Zohidon",
Bir ko'cha ketguncha do'kon.
Sho'x odami, ichmay piyon,
Mast, otasi bezor ekan.*

*Suvlar sepilgan so'rilar,
Bo'rlangan o'choq-mo'rilar,
Tab'ing mabodo choy tilar,
Damlashlari ishqor ekan.*

Muhyi ham Roshidan yo'nalishida davom etar ekan shoxlari

bir-biriga chirmashib ketgan daraxtlar va ularga maftun turgan xushsavnay sayroqi qushlar (bulbul, foxta, qumri, sa'va...) haqida yozadi:

*Ҳеч нахле ман надидам бенавойи андалиб,
Турфа хуш алҳону нолон дар басотин булбулон.*

Tarjimasi: biror bir daraxtni benavo bulbulsiz ko'rmadim. Mazkur bulbullar bo'stonlarda turli ko'rinishda (alhonu nolon) nolali xonish qiladilar.

*Фохта, Қумрию Саъва шўриши афғон кунон,
Сарви ар-ар то баҳам печида анд то фарқадон¹.*

Tarjimasi: Foxta (yovvoyi kabutar), Qumri va Sa'valar do-faryod solmoqdalar. Sarvi ar-ar (daraxti) esa (yerdan) to farqadon yulduziga qadar yuksaklikka chirmashgan.

*Аз Вафури фокиҳа дар ин тариқи дилкушой,
Тўда-тўда уфтода нозу неъмат бекарон.*

Tarjimasi: mevalar shu qadar mo'lkii, ularning ko'pligidan ko'ngil ochuvchi bu yo'lda behisob noz-u ne'mat uyum-uyum to'kilgan.

*Шохҳойи ин дарахтон ончунон пайваста анд,
Роҳравро гашта шохи беду насрин соябон.*

Tarjimasi: bu daraxtlarning shoxlari shu qadar muxtalaf chirmashganki, natijada, tol va nasrinlarning shoxlari yo'lovchilar uchun soyabonga aylangan.

*Гуна-гуна себу шафтолуву анжиру анор,
Харбуза сад қисм ҳар жо кас насозад майли он.*

Tarjimasi: olma, shaftoli, anjir va anorlar rang-barang. Har joyda xohlovchilar uchun qovunlar (tilim-tilim qilib) yuz bo'lakka bo'lib qo'yilgan.

*Аз баройи роҳравон бенишаста ҳар жо мунтазир,
Ҳаст дар ин раҳ фурушанда ҳазорон мардумон.*

Tarjimasi: bu yo'l bo'yida minglab sotuvchi (savdogar) lar bor. Ular har yerda yo'lovchilar uchun o'tirmasdan (tinimsiz) intizor holda (xizmat qiladilar).

¹ Farqad فرقد. Bu lug'at "Farqanги забони тоҷикӣ" da shunday sharhlangan: "Nomi yake az du sitorayest dar galasitorai Dubbi Asg'ar, ki har du sitora yakcho Farqadon yo Farqadayn nomida meshavad. Tarjimasi: Dubbi Asg'ar galaktikasidagi ikki yulduzdan birining nomi, ikkala yulduz birgalikda "Farqadon" yoki "Farqadayn" deb ataladi.

*Ғайр аз ин дар ҳар қадам бозорҳойи дилкушой,
Аз дўқонҳойи васеъ бо такаллуф гирди он.*

Tarjimasi: bundan tashqari, har qadamda ko'ngil ochar bozorlar bor. Bu bozorlarning atrofi keng do'konlar bilan o'rab olingan.

*Ҳар самовораш ба ранги қасри жаннат дилкушой,
Ҳар дўқони ў батарҳи гулситон фарҳат нишон.*

Tarjimasi: bu yerning har bir samovarlari ko'ngilga xush yoquvchi Jannat qasrlarining rangidandir. Har bir do'koni esa rohatbaxsh guliston kabidir.

*Лаб-лаби оби калону зери ашжори баланд,
Фарши нав андохтаи баҳри нузули раҳравон.*

Tarjimasi: katta ariqlar yoqalab, baland daraxtlar ostida yo'lovchilar uchun to'shaklar solingan.

*Зарфҳойи хўб сиймин ҳар тараф андохта,
Раҳравонро аз сафар кардида монеъ сайри он.*

Tarjimasi: har tarafda (mehmonlar uchun) ajoyib, chiroyli idishlar qo'yib qo'yilgan. Bu esa, o'z navbatida yo'lovchilarning sayr qilishlariga to'sqinlik qiladi.

*Ҳар дўқони ў бувад аз нақшҳойи дилкушой,
Чун нигористони Чин рангин мисоли бўстон.*

Tarjimasi: u yerdagi har-bir do'kon ko'ngilochar naqshlar bilan ziynatlangan. Ular Chin (Xitoy) bezaklari kabi rang-barang. Misoli bo'stondir.

Guvohi bo'lganimizdek, Muhyi sayohatnomalarida an'ana-viylikdan ko'ra ijodiy originallik ko'proq ko'zga tashlanadi. Muqimiy sayohatnomalaridan farqli o'laroq Muhyi sayohatnomalarida ko'ngil ochar tasvirlar, har bir mavzening o'ziga xos tabiati, dov-daraxtlari, sayroqi qushlari, bozor-u rastalari, dam olish manzillari, tasvirlanayotgan joy odamlari va ularning sayohatchilarga nisbatan mehribon va mushfiqligi kabilar mahorat bilan chizilgan. Shuningdek, safar asnosida tanishgan zebo sanamlar ham Muhyining e'tiboridan chetda qolmaydi:

*Баҳри хизмат мунтазир истода зебо манзарон,
Гулрухони сийми соқу маҳвашони дилбарон.*

Tarjimasi: zebo yuzlilar, siymtan gulruxlar va dilbar mahvashlar xizmat uchun shaylar.

*Ман чунон оям берун аз уҳдаи таърифи он,
З-он ки набуд фурсате то ман намоям шарҳи он.*

Tarjimasi: (xullas) bu yo'l (Roshidon yo'li) ta'rifini (batafsil) uddalash imkoniyatidan chetdaman. Chunki batafsil sharhlash uchun menda fursat yo'q edi.

Qo'qon shoirlari sayohatnomalarida O'ltarma¹ nomi tez-tez tilga olinadi. Muqimiy bu joyga yurish qilganida yo'ldoshi bir chitfurush bo'lganini, O'ltarmaga peshin vaqtida yetib kelgani va qiziq bir bozor ustidan chiqqanini quyidagicha tasvirlagan:

*"O'ltarma"ga qildim yurush,
Yo'ldosh edi bir chitfurush,
Yetdim jadallab vaqti tush,
Birdam qiziq bozor ekan.*

Muhyi esa O'ltarmaga ertalabki nonushta vaqtida kelganini yozadi. Shoir tong sahardagi nonushta paytini va u yerdagi qaynab turgan jonbaxsh samovarlarni quyidagicha tasvirlagan:

*Аввали манзил маҳали ношито Ўлтарма шуд,
Дар самоворики, ал-ҳақ, буд роҳатбахш жон.*

Tarjimasi: avvalgi manzilimiz nonushta vaqtida (saharda) O'lturmada bo'ldi. Darhaqiqat, u yerdagi samovar jonga rohatbaxsh edi.

*Андар-он манзил мулоқи гашт дилдореки буд,
Орази ў дар латофат ба з-моҳи осмон.*

Bundan (nonushtadan) keyingi uchrashuv manzilimiz dildor kezgan (ko'cha) bo'ldi. Uning (dildorning) orazi (yuzi) latofatda osmondagi oyga teng edi.

*Чунки он ёри шакарлаб буд дар шому сабоҳ,
Бо мане дилхаста Муӣи солҳо оромӣ жон.*

Tarjimasi: chunki u shakarlab yor erta-yu kech men dilxasta Muhyi uchun oromijon edi.

*Ман чи гўям аз жамолу васфи хўбҳойи ў,
Нест мисоли ў ба хўбе дилбаре, эӣ дўстон.*

Tarjimasi: uning (yorning) go'zalligi va maqtovi haqida nima deyishim mumkin? Do'stlar, qisqasi, dilbarlar ichida uning misoli (tengi) yo'q.

¹O'zbekiston Respublikasi Farg'ona viloyati Bag'dod tumaniga qarashli shaharcha. O'ltarmaga 2009-yilda shaharcha maqomi berilgan.

*Як-ду соат суҳбати хуш сохта бо як дигар,
Ман ижозат хостам з-он жо ба сӯи Рошидон.*

Tarjimasi: bir necha soat yoqimli suhbat qurgandan so'ng, qaytadan Roshidon tomonga sayohatni davom ettirish uchun ijozat so'radim.

Muhyining bundan keyingi baytlari Roshidon yo'lida hamrohlik qilgan ikki sho'xning ta'rif-u tavsifidan iborat. Unda bu go'zallar: zebo manzar, sho'x-u harif (hamsuhbat), ofati jon, fitnai davron, baloyi mu'minon, makkora, sho'x tab', nuqtadon, joduzabon kabi sifatlar bilan tavsiflanadi. Xullas, Muhyi ular hamrohligida Do'rmonchaga yetib oladi:

*То мақоми Дӯрмонча омадему баъдаз-он,
Хуш вадоъи як дигар кардем лек армон кунон.*

Tarjimasi: Do'rmonchaga qadar yetib keldik va shu yerda armon bilan xayrlashdik.

*Қиссаи ду буд ҳамчун зулфи ў дуру дароз,
Лек кардам ихтисору бас намудам зикри он.*

Tarjimasi: ikkisining (ikki go'zalning) hikoyasi ularning sochlari misol uzoq va uzun edi, biroq men (bu qissani) ixtisor qildim (qisqa qildim) va ularning zikrini to'xtatdim.

Xullas, Muhyi ham Muqimiy kabi vatan ichkarisida qilgan sayohatlarini qasida tarzida fors-tojik tilida bayon etgan. Unda tilga olingan Rishton, Marg'ilon va ularning yo'lidagi qishloqlar – O'ltarma va Do'rmonchalarning tabiati, odamlari va ularning yashash tarzi haqidagi qimmatli ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Muhyi sayohatnomalarini shartli ravishda ikki qismga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

1. Vatan ichkarisiga qilingan safar chog'ida yozilgan sayohatnomalar.

2. Chet ellarga qilingan safar chog'ida yozilgan sayohatnomalar.

Mazkur fasl avvalida Muhyining Rishton (Roshidon) va Marg'ilon (Marg'inon) yo'nalishlari bo'ylab amalga oshirgan sayohatlari davomida yozilgan qasida (sayohatnoma) bilan batafsil tanishdik. Quyida shoirning chet ellardagi safarlari ta'sirida yozilgan sayohatnomalarini o'rganishda davom etamiz.

Ta'kidlaganidek, Muhyi Qo'qondagi Mallaxon saroyiga xizmatga olingach, u yerda ham obro'-e'tibor topadi. Hatto diplomatik ishlarga ham jalb qilinadi. U 1859–1861-yillar orasida

xonning maxsus elchisi maqomida bir necha marta Afg'oniston va Hindistonga borgan. Yo'l-yo'lakay Turkiya, Eron singari mamlakatlarni ko'rishga muvaffaq bo'lgan. E'tiborli jihati, u safar chog'ida qayerda atoqli olim yoki qalam sohibi borligini eshitsa, darhol uning huzuriga borib suhbat qurgan. Albatta, shoir xizmat yuzasidan kezib chiqqan shaharlar xususida tuyg'ulari, kuzatuvlari aks etgan she'rlar ham bitdi. Shulardan biri hozirda Pokiston hududidagi Lohur shahri ta'rifi xususidagi "Дар сифати шаҳри Лоҳур ба тариқи бадиха гуфта шуда буд. Дар шаҳри Лоҳур" sarlavhali she'ridir.

Badiha avvalida shoir shunday yozadi: "Дар сифати шаҳри Лоҳур ба тариқи бадиха гуфта шуда буд. Дар шаҳри Лоҳур" (ma'nosi: Lohur shahrining sifatida badihatani aytiladi. Lohur shahrida).

*Зиҳи Лоҳуру шаҳри дилкушояш,
Чи гўям васфи хубии ҳавояш.
Эрамро хичлате аз тарҳи боғаш,
Фалак сар бар замин аз ҳар бинояш [Muhyi, 105].*

Ma'nosi: Lohur shahri ko'ngil ochuvchi shahardir. Uning xushbo'y havosi vasfida nima ham derdim. Lohur bog'ining go'zalligidan, hatto, Eram bog'i ham xijolatda. Uning har bir binosining balandligidan falakning boshi ham yerda bo'ladi.

Ko'rinadiki, badihago'ylik shoirning zukkoligi, topqirligi, qolaversa, uning nechog'lik iste'dod sohibi ekanini belgilovchi mezonlardan biridir. Ammo badihago'ylik ijodkorlarning zakiyligini ko'rsatish bilan birgalikda asosi tezkorlikka qurilgani uchun qofiyabozlikni keltirib chiqarishi, rangsiz baytlar yozilishiga sababchi bo'lishi ham mumkin. Bunday holatlar Muhyi badihalarida deyarli kuzatilmaydi. Aksincha, uning badihalari an'anaviy ta'rif-u tavsiflardan o'tib, o'quvchini mushohada yuritishga undovchi go'zal baytlardan tarkib topgan.

Muhyi nafaqat Muqimiy kabi mamlakat ichkarisida sayohat qilgan, balki xorij safarlariga ham tez-tez chiqib turgan. Bunga sabab uning betakror iste'dodi edi. Garchi rasman bo'lmasa-da, xon Muhyini diplomatik ishlarga jalb etadi. Bu sayohatlar esa Muhyiga dunyoni ko'rish, borgan mamlakatlariga ma'rifat ulashish va ma'rifatlanish imkonini bergan. Albatta, Muhyi iste'dodli ijodkor sifatida bu sayohatlarini o'z asarlariga muhrlagan. Chet el sayohatlari davomida bitilgan asarlaridan yana biri Turkiya safari chog'ida dunyo yuzini ko'rdi.

Shoir devonida Turkiyaning Istanbul shahridan yuborilgan yigirmaga yaqin suratlarining tasviriga bag'ishlangan qit'alar

mavjud. Bu haqda Muhyi qit'a avvalida shunday yozadi: "Ma'lum o'laki, ushbu qit'otni fit-tug'rof birlan olg'on Islombul tasvirining orqosig'a bayon aylab ma'lum qilmog' uchun aytib yozgon edim".

Qit'alarda Istanbul shahridagi masjid, madrasa va maqbaralar, daryo va ko'priklar, podsho lashkarlari hamda ularning kazarmalari kabi turli xil inshootlar tasvirlangan. Shoir qit'alardan birida Istambul shahrini barcha mamlakatlarning boshi sifatida quyidagicha ta'rif etadi:

*Shahri Islombulki bu olam aro,
Barcha kishvarni jahonda boshidur.
Aylag'il nazzora bu tasvir aro,
Jumlasi ul kupurukni boshidur* [Muhyi 353].

To'pchilar suratiga sharh sifatida bitilgan navbatdagi qit'ada esa shoir mamlakatning harbiy quvvatiga yuksak baho beradi. Suratdagi har bir to'pchini go'yo bir ajdarga qiyoslab quyidagicha yozadi:

*Hazrati Sulton Hamidni shukri,
Chiqqon erkon ul kazarmadin biri.
Ushbulardur to'pchilarni surati,
Har biridur begumon bir ajdari* [Muhyi, 354].

Shoirning forsiy devonida ham turkiy devondagi singari Istanbul shahri ta'rifiga bag'ishlangan turkum qit'alar mavjud. Fikrimizning isboti uchun shoirning Xol ota qal'asi tasviriga bag'ishlangan qit'asini sharhlaymiz:

*Ин иморатроки бини дар ҷаҳон,
Аз шуқуҳаш дар замона ғулғуласт.
Гар надони Муҳйи мегӯяд шунав,
Қалъаи Хол ота дар Истамбуласт* [Muhyi, 154].

Ma'nosi: Dunyo ichra mavjud bo'lgan bu imoratni ko'rgin. Uning ulug'vorligidan zamona (ahli) hayratdadir. Agar bu imorat to'g'risida hech narsa bilmasang, Muhyidan eshit. Bu – Istanbuldagi Xol ota qal'asidir.

Xulosa

Mazkur maqolada tilga olingan shoirlar tomonidan ijod etilgan "Sayohatnoma"larni batafsil o'rganish o'quvchiga o'sha davr tarixi, ijtimoiy hayot tarzi, joy nomlari va shu joy odamlarining xususiyatlari haqida to'laroq ma'lumot olish imkonini beradi. Mumtoz adabiyotdagi "hasbi hol"larda, asosan, shoirlar o'z ahvollari

haqida yozishgan. Bularning ayrim ko'rinishlari sayohatnomalarda ham mavjud. Birgina misol, Muqimiy o'z "Sayohatnoma" sida "garduni dun" ("pastkash dunyo")dan faryod qiladi, yurakbag'rini "qon" ("xun") qilganidan shikoyat etadi. "Ahli funun" ("ilm-fan kishilari") ga bu dunyoning hamisha teskari ("kajraftor") yurganini ta'kidlaydi va hokazo...

Sayohatnomalar muallifning safar hisoboti yoki tor shaxsiy kechinmalar majmuyidangina iborat emas. Ularda davr ijtimoiy hayot muammolarini (Muqimiyda) tanqidiy nazar bilan tahlil etilgan. Sayohatnomalar nasrda va nazmda yozilishi mumkin. Nazmiy sayohatnomalar hamisha Muqimiy "sayohatnoma"si kabi to'rtliklardan iborat bo'lavermaydi. Bilaks, maqolamiz avvalida ta'kidlaganimizdek, ular qasida shaklida ham yozilishi mumkin. Bu kabi sayohatnomalarda ko'proq ta'rif, tavsif yetakchilik qiladi. Nazmiy sayohatnomalar nasriy sayohatnomalar kabi batafsillikka da'vo qila olmaydi. Ularda ko'pincha umumlashgan tasvirlar ifodasi ustunlik qiladi.

Adabiyotlar

- Абдуғафуров, А. 1976. *Муқимий сатираси*. Тошкент: Фан.
- Аҳмедов, С. 1986. "Ўзбек адабиётида саёҳатнома". *Адабий мерос* 6: 7-116.
- Зарифов, Ҳ. 1955. *Муқимий ҳаёти ва ижоди*. Тошкент: Фан.
- Ибн Баттута. 2012. *Саёҳатнома*. Тошкент: Шарқ
- Ибн Баттута "Саёҳатнома"си. 2011. *Жаҳон адабиёти*, 10-сон.
- Каримов, Ғ. 1987. *Ўзбек адабиёти тарихи*. Учинчи китоб. Тошкент: Ўқитувчи.
- Муҳйиддин Муҳйи. *Девони Муҳйи*. Тошкент: Ҳожи Абдуррауф нашри, 1911/м. ЎзФАШИ тошбосма асарлар фонди №3220. 360 саҳифа.
- Ойбек. 1974. *Асарлар*. 9-том. Тадқиқот ва мақолалар. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.
- Олимжонов, А. 1953. *Муҳаммад Амин Муқимий*. Ҳаёти ва ижоди. Тошкент: Фан.
- Сотти Ҳусайн. 1974. Танланган асарлар. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.
- Қосимов, Б., Юсупов, Ш., Долимов, У., Жабборов, Н., ва б. 2004. *Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти* дарслиги. Тошкент: Маънавият.
- Қўлдош Пардаев. 2015. "Муқимий "Саёҳатнома"си матни тарихидан". *Шарқ юлдузи* 4.

Tradition and originality in Mukimi and Muhyi "Sayohatnoma"

Ahadjon Muhammadiev¹

Abstract

This article discusses travelogues written by Muqimi and Muhyi. Furthermore included were the "Sayohatnoma" of poets like Furqat, Zavqi, and Tajalli. Notedly, the reader can obtain comprehensive knowledge on the social life, place names, historical background, and personal characteristics of the inhabitants in this region by carefully examining the "travel notes" penned by the poets listed in the article. Both prose and verse can be used to write travelogues. Poetic travelogues can take the shape of odes or quatrains, unlike Muqimi's "travelogue" and they can not be said to be as precise as prose travelogues because they frequently use generic imagery. The supremacy of expression has been demonstrated by science.

Key words: *travelogue, she Poetry and prose travelogues, travel impressions, detail, image, author's purpose, style, skill.*

References

- Abdug'afurov, A. 1976. *Muqimiy satirasi*. Toshkent: Fan.
- Ahmedov, S. 1986. "O'zbek adabiyotida sayohatnoma". *Adabiy meros* 6: 7-116.
- Zarifov, H. 1955. *Muqimiy hayoti va ijodi*. Toshkent: Fan.
- Ibn Battuta. 2012. *Sayohatnoma*. Toshkent: Sharq.
- Ibn Battuta "Sayohatnoma"si. 2011. *Jahon adabiyoti*, 10-son.
- Karimov, G'. 1987. *O'zbek adabiyoti tarixi*. Uchinchi kitob. Toshkent: O'qituvchi.
- Muhyiddin Muhyi. *Devoni Muhyi*. Toshkent: Hoji Abdurrauf nashri, 1911/m. O'zFASHI toshbosma asarlar fondi №3220. 360 sahifa.
- Oybek. 1974. *Asarlar*. 9-tom. Tadqiqot va maqolalar. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.
- Olimjonov, A. 1953. *Muhammad Amin Muqimiy*. Hayoti va ijodi. Toshkent: Fan.
- Sotti Husayn. 1974. *Tanlangan asarlar*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.
- Qosimov, B., Yusupov, Sh., Dolimov, U., Jabborov, N., va b. 2004. *Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti darsligi*. Toshkent: Ma'naviyat.
- Qo'ldosh Pardaev. 2015. "Muqimiy "Sayohatnoma"si matni tarixidan". *Sharq yulduzi* 4.

¹ Ahadjon M. Muhammadiev – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Shahrisabz State Pedagogical Institute.

E-mail: abduhadmuhammad@mail.ru

ORCID ID: 0009-0008-3135-7236

For citation: Muhammadiev, A. M. 2023. "Tradition and originality in Mukimi and Muhyi "Sayohatnoma". *Golden scripts* 4: 82– 96.